

אהבה ורעות

ט"ו באב נתפס בתודעה הישראלית בת זמננו כחג האהבה, ואכן יש כמה מקורות קדומים שעשויים לרמוז על כך. הרמז המעניין ביותר קשור בדברי התורה בשלהי ספר במדבר, שם מופיע מה שניתן לכנות "תיקון בנות צלפחד" – בתנאים מסוימים גם בנות יורשות את אדמות אביהן. אלא שירושת הבנות עלולה להיות בעייתית בחברה המאורגנת כפדרציה של שבטים; בעקבות נישואיהן של בנות שירשו אדמות לבני שבטים אחרים עלולים היו אדמות השבט – 'מטה' בלשון המקרא – לעבור לשבט אחר. בעקבות כך נקבע התיקון השני על שם בנות צלפחד: "לְטוֹב בְּעֵינֵיהֶם תִּהְיֶינָה לְנָשִׁים, אֲךָ לְמִשְׁפַּחַת מִטֵּה אֲבֵיהֶם תִּהְיֶינָה לְנָשִׁים". נוסח מופלא! הביטוי "לְטוֹב בְּעֵינֵיהֶם" – בעצם עיניהן – מבטא את כוחה וזכויותיה של האהבה, והמילה 'אך' את גבולותיה. אלא שיש גבולות הכרחיים ומוצדקים לאהבה ויש גבולות מיותרים אשר לא בצדק מעיקים על האדם. בעיני, ההגבלה על נישואי תערובת קובעת גבול לגיטימי, אולם ברור שלגבולות אחרים הקשורים עם "הייחוס" – המוצא או השבט, המעמד החברתי והכלכלי וכדומה אין זכות קיום, למרות שהיו נוהגים בתקיפות במשך דורות. ואכן, לפי חז"ל, ט"ו באב הוא היום בו בוטל לחלוטין הגבול שהפריד בין השבטים. במקרה זה ניצחה האהבה. בצדק יכולים אנו להסתכל על ט"ו באב כחג האהבה.

הניצחון על הבדידות

אך לא תמיד ברור מהי אהבה זאת. דעתן של בנות צלפחד וודאי לא הייתה נוחה מהצורה בו מובנת האהבה בימינו: בתרבות המערבית בת זמננו 'אהבה' פירושה 'מיניות'; בשביל בנות צלפחד פירושה היה 'גם מיניות'. מה משמעותו של ה'גם' הזה? ננסה להבהיר זאת באמצעות שני פסוקים ידועים המופיעים בסיפור יצירת הזוגיות בספר בראשית. אחד הפסוקים הידועים ביותר מלמד אותנו (ב, כד): "עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבֶשֶׁר אֶחָד". כמה צדדים בפסוק קצרצר זה: "עַל כֵּן יַעֲזֹב", בצורה עדינה מחוקקת התורה כאן את איסור קשר העריות בין בנים/בנות להוריהם. סיום הפסוק "וְהָיוּ לְבֶשֶׁר אֶחָד" רומז בו זמנית לשני כיוונים שונים: הזוג נהפך לבשר אחד בשעת הקשר האינטימי ביותר, והוא גם הופך לבשר אחד בוולד שנולד מקשר זה. אכן, על המיניות ופירותיה, ברכותיה ואיסוריה, מתייחסת כאן התורה.

אלא שלפני פסוק זה מפנה אותנו התורה אל מימד אחר של הקשר. הקב"ה קובע (ב, יח): "לֹא טוֹב הָיִיתָ הָאָדָם לְבַדּוֹ אֶעֱשֶׂה לוֹ עֵצֶר כְּגִדּוֹ". כבר העירו הוגים יהודיים שמול אחדותו המוחלטת של הקב"ה, מודגשת כאן השניות שבאדם והחוט המשולש. שניות זאת הכרחית. בדרך זו מובלט העיקרון הראשון והאחרון של הנישואים – לב לבה של האהבה הוא הניצחון על הבדידות. זאת לא שותפות בעבודה או בעינוגים גופניים, זאת שותפות קיומית,

המתבטאת בעונג על עצם קיומו של השותף/שותפה בחיים, על עצם נוכחותו/נוכחותה. נתן זך הגיב: "לא טוב היות האדם לבדו, אבל הוא לבדו בין כה וכה". האומנם? קהלת (ז, ב) קבע "טוב לָלֶכֶת אֶל בַּיִת אֲבָלִי". נעיין בהמשך הפסוק כי משפט פסימי זה מלמד אותנו על פי דרכו את משמעותה של הזוגיות. אנו עדים פעמים אינספור כיצד בן או בת זוג – אולי יותר בן מאשר בת – נשבר לחלוטין כאשר נפטר שותפו לחיים ועד מהרה הוא מצטרף אליה או אליו. "...בְּאֶשֶׁר הוּא סוֹף כָּל הָאָדָם וְהָחַי יִתֵּן אֶל לְבוֹ" – הטרגדיה של המוות מוכיחה את משמעות החיים. היא מלמדת אותנו בצורה פרדוכסלית על המימד העמוק ביותר של האהבה, הניצחון על הבדידות, ניצחונה של הזוגיות הברוכה.

עיר ללא הפסקה

מעתה יכולים אנו ללמוד על היבטים מסוימים בציביליזציה הפוסט-מודרנית – משמעותן של ערים ללא הפסקה. העיר-ללא-הפסקה ביטלה את הלילה, כי הלילה הוא הזמן בו הבדידות בוחרת להתעצם. בשעות היום קל יותר לברוח מהבדידות. העבודה, החובות היומיומיות ואף בעיות החיים, עוזרים לנו לברוח. בלילה הבריחה היא כמעט בלתי אפשרית. נשארה לחברה אופציה אחת ויחידה, להפוך לילה ליום, בו יוכל האדם לצאת מההסגר בביתו. העיר בה אמור לפעום מחזור של אור וחושך הופכת לעיר ללא הפסקה. אמנם כן, טרגדיות רבות מולידות באדם רגשי בדידות. כבר לימד אותנו החכם בספר משלי (לא, ו): "תִּנְנוּ שֶׁכָּר לְאֹבֵד וַיֵּן לְמָרִי נֶפֶשׁ". אנו היינו מוסיפים "תנו סמים לְאֹבֵד, ותרופות פסיכיאטריות, וכדורי שינה לְמָרִי נֶפֶשׁ". הלוא החכם מוסיף: "יִשְׁתַּה וַיִּשְׁכַּח רִישׁוֹ". יש אכן אובדים ומרי נפש, אלא שיש בדידות וסבל שמקורן לא בטבע האכזר, אלא בתרבות הנדיבה, אשר לכאורה מעניקה בידה הגדושה ברכות לרוב. מוקד בעיותיו של העולם הפוסט-מודרני מצוי בעובדה שהתרבות הפכה את האינדיבידואליזם לאידיאל הראשי, או מוטב לומר - היחיד, מבלי להרגיש שאינדיבידואליזם זה עלול להיפך לבדידות. העיר הגדולה תרמה רבות להרס השבטיות ואף להרס המשפחה המורחבת והמעיקה. יש בכך שחרור חיובי ובונה, אך גם יסוד הורס, הרס שהיה נרחב מדי. המשפחה הגרעינית זועזעה, ומתוך כך אובד היחיד. המיניות, השריד האחרון של האהבה, יכולה לגאול לכאורה את האדם מייסוריו, אך רק לזמן מה. הבדידות תנצח והיא תצטרף כבעל ברית חשוב לדיכאון המאיים להיות המגפה הגדולה על העולם של מחר.

אמנם כן, ט"ו באב הוא יום יפה ומושך, אך עלינו לשמור גם על יום המחרת, ט"ז באב. האם נהיה בו חלילה בודדים? מה יישאר אתנו מיום האתמול? "לא טוב היות הָאָדָם לְבַדּוֹ", אלא שעלינו להבין שמלים אלו בהם הקדים הקב"ה את הזוגיות אינן רק תיאור עובדות, אלא גם מצווה, הכרוכה בעבודה סיזיפית, מתמשכת וקשה, לפעמים קשה מנשוא: ללמוד לחיות עם העזר כנגדו והעזר כנגדה, להוסיף לאהבה את הרעות הגואלות.

שיר השירים – פשט וסוד

בשבת שבפסח נוהגים אנו לקרוא את 'שיר השירים' [שה"ש], ספר קטן ומופלא ובו שירים שונים על האהבה שבין הרעיה והדוד. "כִּי עֲזָה כַּמְנוֹת אֶהְבֶּה" מכריז הכתוב (ח, ו), והוא מוסיף: "רִשְׁפִּיהָ רִשְׁפִּי אֲשֶׁ שְׁלֶהֶבְתִּי-ה". האהבה נולדת מרשפים, ניצוצות הנתזים משלהבת קדושה שבידי הקב"ה. מתוך כך "מִיָּם רַבִּים לֹא יוֹכְלוּ לְכַבֹּת אֶת [שלהבת] הָאֶהְבָּה וְנִהְרוֹת לֹא יִשְׁטְפוּהָ אִם יִתֵּן אִישׁ אֶת כָּל הוֹן בֵּיתוֹ בְּאֶהְבָּה בּוֹז גְּבוּזוֹ לוֹ".

האב, המלך והאוהב

אם נקרא את מגילת שיר השירים כפשוטה, נמצא בה אהבת איש ואישה, על גווניה ועלילותיה. אולם כבר לימד אותנו רבי עקיבא במשנה (ידים ג, ה): "שְׂאֵין כָּל הָעוֹלָם כְּלוּ כְּדַאי כְּיוֹם שֶׁנִּתֵּן בוֹ שִׁיר הַשִּׁירִים לְיִשְׂרָאֵל, שֶׁכָּל הַכְּתוּבִים קִדְּשׁוּ, וְשִׁיר הַשִּׁירִים קִדְּשׁוּ קְדָשִׁים". השיר אמנם מדבר על אהבת איש ואישה, אך רומז על יחס האדם לקב"ה. יש בשירי אהבה רובד שיכול להפוך אותם לשירי קודש. אך שיר השירים אינו קודש, אלא קודש קדשים. דברי רבי עקיבא רומזים על חוזה לדורות: שה"ש ישתמר במקרא כדי שיהווה מקור השראה ויצור שפה סמלית בה נוכל לבטא את הרובד העמוק ביותר של חיינו הדתיים: האהבה שבין האדם להקב"ה.

הקוראים את שה"ש כתיאור האהבה שבין איש ואישה, אינם מרגישים שדווקא הפירוש הסמלי הוא בעל תעוזה מאין כמוהו. כשאנו מדברים על הקב"ה, אנו שואלים את השפה שלנו משני תחומים בחיינו, אותם אנו מבטאים על ידי צמד מילים קלאסי: "אבינו מלכנו". מלים אלו מבטאים שני יחסים בסיסיים של האדם אל הקב"ה: יחס בן-אב, השאול מהתחום המשפחתי והמבטא דאגה וטיפול מצד אחד וכבוד וסמכות מצד שני, ויחס עבד-מלך, השאול מהתחום הפוליטי והחברתי והמבטא 'יראה'. מיחס זה נגזר מושג יהודי מרכזי: "מלכות שמים".

לו היינו מסתפקים בשני ביטויים האלה, היינו מתארים את הקב"ה כאבינו שבשמים וכמלך מלכי המלכים. אולם התורה והמקרא בכלל מלמדים אותנו שקיים דימוי שלישי, אשר מבחינה מסוימת עולה על האחרים. זהו דימוי נועז ביותר - הדימוי של אהוב ואהובה, אישה ובעלה, רעיה ודוד. דימוי זה מצוי כבר בעשרת הדברות. בביטוי "אֶל-ל קָנָא" שבדיבר השני נרמז יחס הקנאה שבין האוהבים. דברי הנביאים ספוגים בדימוי זה: "כְּכַתְּתִי לָךְ חֶסֶד נְעוּרֶיךָ אֶהְבֶּת כְּלוּלְתֶיךָ לְכַתְּתֶךָ אֶתְרִי בְּמִדְבָּר בְּאַרְצָךְ לֹא זְרוּעָה" (ירמיהו ב, ב). דברים אלה של ירמיהו הנביא מתארים את החסד והיופי שבאהבה דתית זאת. על פי חז"ל ותורת הסוד היהודית, זהו העולם המתואר בשיר השירים. נקבעה מתוך כך קביעה עקרונית. באמצעות המושג 'אהבה' על גווניה ועלילותיה נוצרה שפה חדשה שדרכה ניתן היה לבטא תחומים בחיים ובמחשבה הדתית, שאחרת היו נשארים 'אלמים'. מכל המצוי תחת השמש, רק האהבה הוא דימוי נאות לחוויה הדתית. זהו דימוי בעל ממדים רבים.

שלוש קריאות סמליות

מול הקריאה על פי הפשט, לפיה המגילה מדברת על אהבת איש ואישה, מצויות אכן הקריאות הסמליות השונות. אחת הקריאות האלו היא המדרשית הקלאסית בדרכה הלך רש"י. השיר פורש את ההיסטוריה היהודית ומהווה מעין דו-שיח המתקיים בין כנסת ישראל לבין הקב"ה, כשברקע "מקהלה" של אומות ודתות העולם המאמינים שהברית בין הקב"ה לישראל לא קיימת שוב. וכך כותב רש"י: "מִיָּם רַבִּים – האומות, לא יוכלו לְכַבֹּת אֶת הָאֱלֹהִים וְיִקְרְוֹת – שריהם ומלכיהם לא יִשְׁטְפוּהָ - על ידי חוזק ואימה ואף על ידי פיתוי והסתה. אִם יִתֵּן אִישׁ אֶת כָּל הוֹן בֵּיתוֹ - כדי להמיר אהבתך, בְּזוֹז וְבוֹזוּ לוֹ... הקב"ה ובית דינו מעידים שכך כנסת ישראל מתרפקת על דודה".

הקריאה הסמלית השנייה היא אישית, אינדיבידואלית ואוניברסלית. היא מתארת את היחס שבין היחיד לא-להים. ביטא אותה הרמב"ם במורה נבוכים ובספרו ההלכתי (הלכות תשובה, י, ב-ג): "וכיצד היא האהבה הראויה? הוא שיאהב את ה' אהבה גדולה יתירה עזה מאוד עד שתהא נפשו קשורה באהבת ה' ונמצא שוגה בה תמיד כאילו חולה חולי האהבה שאין דעתו פנויה מאהבת אותה אשה והוא שוגה בה תמיד בין בשבתו בין בקומו בין בשעה שהוא אוכל ושותה". חולי האהבה היא אכן הדגם הנכון לאהבת ה': "תהיה אהבת ה' בלב אוהביו שוגים בה תמיד כמו שציוונו 'כָּל לִבְבָךָ וְכָל נַפְשֶׁךָ', והוא ששלמה אמר (ב, ה) דרך משל 'כִּי חוֹלַת אֶהְבֶּה אֲנִי', וכל שיר השירים משל הוא לעניין זה". חולי אהבה זה מגיע לשיאו ברעיון המיסטי של ה'דבקות' המצוי גם בפילוסופיה היהודית וגם בקבלה. זאת הייתה קריאתו של רבי עקיבא שראה בפסוק "הִבִּיאֲנִי הַמְּלָךְ תְּדַרְיוּ" (א, ד) את הביטוי הסמלי לחוויה המיסטית, העלייה הנפשית של בעלי הסוד התלמודיים אל העולמות הנסתרים. כאן גם המקור לרעיון המיתה בנשיקה: "יִשְׁקֵנִי מִנְּשִׁיקוֹת פִּיהוּ", אשר בה לפי הרמב"ם, האהבה הופכת את המוות לחיי עולם. מגילת שה"ש מתארת לפי קריאה זאת דו-שיח המתקיים בין נפשו של היחיד, לבין הקב"ה.

רק ארמוז לקריאה סמלית שלישית, הקריאה הקבלית. דיברנו לעיל על היחס עבד-מלך ובן-אב. יש יחסים נוספים. כך למשל, יש בחז"ל גם יחס בן-אם. דימוי האם הוא הבסיס לדימוי השכינה. את האינטגרציה בין הדימויים השונים שבמקורות: מלך, אב, אם, אהוב וכו' עושה הקבלה בתורת הספירות. לפי הפירוש הקבלי שיר השירים הוא משל ליחסים בין הספירות והדימויים השונים.

האהבה הזוגית והמיסטיקה

מה היחס בין היחסים, בין האהבה האנושית והאהבה המיסטית? באופן סכימטי ניתן לומר שתתכנה שלוש אסטרטגיות שונות. בקצה האחד שולטת קנאה בין שתי האהבות. גם במערב הנוצרי וגם במזרח הבודהיסטי, מצויות גישות המלמדות שכדי להגיע לאהבת הרוח חייב האדם לוותר על אהבת הבשר. בקצה השני, ההפוך, מצויה הגישה האלילית ויורשיה. היא

מקדשת את המיניות על ביטוייה הבעייתיים ביותר, והופכת, למשל, את הזנות לפולחן דתי. מתוך כך, הופכת המיסטיקה לתעודת הכשר להפקרות ללא גבול, הארוטיקה הופכת פורנוגרפיה. הדוגמה היהודית הקלאסית לגישה זאת מצויה בדמותו של יעקב פרנק. בין שתי קצוות אלו, עיצבה המיסטיקה היהודית עמדה שלישית: אין סתירה בין בשר ורוח, בין אהבת הקב"ה לבין אהבת איש ואישה. אדרבה, האהבה האנושית היא מודל לאהבה לא-להים, ויתירה מכך, היא גם דרך להגיע אליה. אלא שאהבה זאת חייבת להיות טהורה, ואם היא טהורה, היא יכלה להפוך קדושה. זאת היא מהות ה'קידושין'.

האהבה הזוגית היא דגם לאהבת האדם את הא-להים. נראה לי שניתן ללמוד גם בכיוון הפוך. אין ספק שרבים שכחו את משמעות הכתוב: "אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבזו לו". דורות רבים שכחו את הפסוק הזה כאשר הפכו את הנישואים למסחר או לאמצעי במיזוגים כלכליים ופוליטיים, "הלוא נכריות נחשבנו לו כי מקרנו" (בראשית לא, טו). אבל גם דורנו חייב ללמוד משהו מאותו פסוק: "מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונקרות לא ישטפוה". עלינו לשמור על השלהבת ועל הגחלת אליה השלהבת קשורה. אך אכן בדורנו, מים רבים של ערכי התרבות בת זמננו מאיימים לכבות את האהבה, מים רבים הפורצים אלינו מכל עבר. וכדברי המשורר בתהלים: על זאת יתפלל כל חסיד אלקיך... רק לשטף מים רבים אלקיו לא יגיעו".

ט"ו באב נתפס בתודעה הישראלית בת זמננו כחג האהבה, ואכן יש כמה מקורות קדומים שעשויים לרמוז על כך. הרמז המעניין ביותר קשור בדברי התורה בשלהי ספר במדבר, שם מופיע מה שניתן לכנות "תיקון בנות צלפחד" – בתנאים מסוימים גם בנות יורשות את אדמות אביהן. אלא שירושת הבנות עלולה להיות בעייתית בחברה המאורגנת כפדרציה של שבטים; בעקבות נישואיהן של בנות שירשו אדמות לבני שבטים אחרים עלולים היו אדמות השבט – 'מטה' בלשון המקרא – לעבור לשבט אחר. בעקבות כך נקבע התיקון השני על שם בנות צלפחד: "לטוב בעיניהם תהינה לנשים, אך למשפחת מטה אביהם תהינה לנשים". נוסח מופלא! הביטוי "לטוב בעיניהם" – בעצם עיניהן – מבטא את כוחה וזכויותיה של האהבה, והמילה 'אך' את גבולותיה. אלא שיש גבולות הכרחיים ומוצדקים לאהבה ויש גבולות מיותרים אשר לא בצדק מעיקים על האדם. בעיני, ההגבלה על נישואי תערובת קובעת גבול לגיטימי, אולם ברור שלגבולות אחרים הקשורים עם "הייחוס" – המוצא או השבט, המעמד החברתי והכלכלי וכדומה אין זכות קיום, למרות שהיו נוהגים בתקיפות במשך דורות. ואכן, לפי חז"ל, ט"ו באב הוא היום בו בוטל לחלוטין הגבול שהפריד בין השבטים. במקרה זה ניצחה האהבה. בצדק יכולים אנו להסתכל על ט"ו באב כחג האהבה.

הניצחון על הבדידות

אך לא תמיד ברור מהי אהבה זאת. דעתן של בנות צלפחד וודאי לא הייתה נוחה מהצורה בו מובנת האהבה בימינו: בתרבות המערבית בת זמננו 'אהבה' פירושה 'מיניות'; בשביל בנות

צלפחד פירושה היה 'גם מיניות'. מה משמעותו של ה'גם' הזה? ננסה להבהיר זאת באמצעות שני פסוקים ידועים המופיעים בסיפור יצירת הזוגיות בספר בראשית. אחד הפסוקים הידועים ביותר מלמד אותנו (ב, כד): "עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבֶשֶׁר אֶחָד". כמה צדדים בפסוק קצרצר זה: "עַל כֵּן יַעֲזֹב", בצורה עדינה מחוקקת התורה כאן את איסור קשר העריות בין בניס/בנות להוריהם. סיום הפסוק "וְהָיוּ לְבֶשֶׁר אֶחָד" רומז בו זמנית לשני כיוונים שונים: הזוג נהפך לבשר אחד בשעת הקשר האינטימי ביותר, והוא גם הופך לבשר אחד בוולד שנולד מקשר זה. אכן, על המיניות ופירותיה, ברכותיה ואיסוריה, מתייחסת כאן התורה.

אלא שלפני פסוק זה מפנה אותנו התורה אל מימד אחר של הקשר. הקב"ה קובע (ב, יח): "לֹא טוֹב הָיִיתָ הָאָדָם לְבַדּוֹ אֶעֱשֶׂה לּוֹ עֶזְרָא כַּנְּגֻדוֹ". כבר העירו הוגים יהודיים שמול אחדותו המוחלטת של הקב"ה, מודגשת כאן השניות שבאדם והחוט המשולש. שניות זאת הכרחית. בדרך זו מובלט העיקרון הראשון והאחרון של הנישואים – לב לבה של האהבה הוא הניצחון על הבדידות. זאת לא שותפות בעבודה או בעינוגים גופניים, זאת שותפות קיומית, המתבטאת בעונג על עצם קיומו של השותף/שותפה בחיים, על עצם נוכחותו/נוכחותה. נתן זך הגיב: "לא טוב היות האדם לבדו, אבל הוא לבדו בין כה וכה". האומנם? קהלת (ז, ב) קבע "טוֹב לָלֶכֶת אֶל בֵּית אֲבִל". נעיין בהמשך הפסוק כי משפט פסימי זה מלמד אותנו על פי דרכו את משמעותה של הזוגיות. אנו עדים פעמים אינספור כיצד בן או בת זוג – אולי יותר בן מאשר בת – נשבר לחלוטין כאשר נפטר שותפו לחיים ועד מהרה הוא מצטרף אליה או אליו. "...בְּאִשֶּׁר הוּא סוֹף כָּל הָאָדָם וְהָיָה אֶל לְבָבוֹ" – הטרגדיה של המוות מוכיחה את משמעות החיים. היא מלמדת אותנו בצורה פרדוקסלית על המימד העמוק ביותר של האהבה, הניצחון על הבדידות, ניצחונה של הזוגיות הברוכה.

עיר ללא הפסקה

מעתה יכולים אנו ללמוד על היבטים מסוימים בציביליזציה הפוסט-מודרנית – משמעותו של ערים ללא הפסקה. העיר-ללא-הפסקה ביטלה את הלילה, כי הלילה הוא הזמן בו הבדידות בוחרת להתעצם. בשעות היום קל יותר לברוח מהבדידות. העבודה, החובות היומיומיות ואף בעיות החיים, עוזרים לנו לברוח. בלילה הבריחה היא כמעט בלתי אפשרית. נשארה לחברה אופציה אחת ויחידה, להפוך לילה ליום, בו יוכל האדם לצאת מההסגר בביתו. העיר בה אמור לפעום מחזור של אור וחושך הופכת לעיר ללא הפסקה. אמנם כן, טרגדיות רבות מולידות באדם רגשי בדידות. כבר לימד אותנו החכם בספר משלי (לא, ו): "תָּנוּ שֶׁכָּר לְאֹבֵד וַיֵּן לְמָרִי נֶפֶשׁ". אנו היינו מוסיפים "תנו סמים לְאֹבֵד, ותרופות פסיכיאטריות, וכדורי שינה לְמָרִי נֶפֶשׁ". הלוא החכם מוסיף: "יִשְׁתָּה וַיִּשְׁכַּח רִישׁוֹ". יש אכן אובדים ומרי נפש, אלא שיש בדידות וסבל שמקורן לא בטבע האכזר, אלא בתרבות הנדיבה, אשר לכאורה מעניקה בידה הגדושה ברכות לרוב. מוקד בעיותיו של העולם הפוסט-מודרני מצוי בעובדה שהתרבות הפכה את האינדיבידואליזם לאידיאל הראשי, או מוטב לומר -

היחיד, מבלי להרגיש שאינדיבידואליזם זה עלול להיפך לבדידות. העיר הגדולה תרמה רבות להרס השבטיות ואף להרס המשפחה המורחבת והמעיקה. יש בכך שחרור חיובי ובונה, אך גם יסוד הורס, הרס שהיה נרחב מדי. המשפחה הגרעינית זועזעה, ומתוך כך אובד ה'יחיד'. המיניות, השריד האחרון של האהבה, יכולה לגאול לכאורה את האדם מייסוריו, אך רק לזמן מה. הבדידות תנצח והיא תצטרף כבעל ברית חשוב לדיכאון המאיים להיות המגפה הגדולה על העולם של מחר.

אמנם כן, ט"ו באב הוא יום יפה ומושך, אך עלינו לשמור גם על יום המחרת, ט"ז באב. האם נהיה בו חלילה בודדים? מה יישאר אתנו מיום האתמול? "לא טוב היות האדם לבדו", אלא שעלינו להבין שמלים אלו בהם הקדים הקב"ה את הזוגיות אינן רק תיאור עובדות, אלא גם מצווה, הכרוכה בעבודה סיזיפית, מתמשכת וקשה, לפעמים קשה מנשוא: ללמוד לחיות עם ה'עזר כנגדו' וה'עזר כנגדה', להוסיף לאהבה את הרעות הגואלת.